

יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים). **פערי אזרחות: הגירה, פרוין וזהות בישראל**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד. 2008. 335 עמודים

סלביה פוגל-ביזאוי*

בשורות הפותחות את ספרם מציינים העורכים כי מטרתם הכפולה היא גם להציע קריאה ביקורתית של החברה הישראלית וגם לנסח עקרונות אפשריים להכלה משמעותית של יחידים ושל קבוצות בחברה. אני סבורה שהעורכים בהחלט הצליחו במשימתם הראשונה, קרי באתגור העקרונות המוסדיים המארגנים את הסדר החברתי בישראל, אך הם הצליחו פחות במשימתם השנייה – הניסיון לנסח עקרונות יעילים יותר מעקרונות ההכלה הקיימים.

אתגור הסדר החברתי

כמה חוקרים מבריקים – כמו העורכים עצמם – משתתפים בספר, ובעזרת דיון מלומד במשטרי ההכלה וההדרה הקיימים בישראל הם מפרקים את ה"מובן מאליו" בשיח האזרחות ההגמוני. החוקרים עושים זאת בעיקר באמצעות ניתוח המנגנונים השונים, הפורמליים והבלתי-פורמליים, היוצרים "פערי אזרחות", דהיינו הקובעים בעבור קבוצות השתייכות שונות – לאומיות, דתיות, עדתיות, מעמדיות ומגדריות – סטטוס אזרחי שונה ובלתי-שווה במסגרת הקולקטיב הישראלי. בעשותם כך חושפים החוקרים את הדרך שבה המעמד האזרחי בישראל ממשיך גם היום להתבסס על העיקרון האתנו-לאומי היהודי, הדוגל בשמירת "הרוב היהודי". נוסף על כך, החוקרים מראים כיצד, כתוצאה מהגלובליזציה הניאו-ליברלית, בעבור קבוצות מסוימות אותו עיקרון מאבד (במקצת) מעוצמתו, כשבמקביל מתחיל להתחזק עקרון זכויות האדם הפוסט-לאומי.

הספר מחולק לשלושה שערים, ובכל שער שלושה מאמרים. בשער הראשון, "הגירה", המאמר הראשון, של אליה זורייק, דן בשיח הדמוגרפי בישראל. המאמר השני, של יוסי יונה, מציג את המאבק ב"נשירתם" של יוצאי ברית-המועצות לשעבר בסוף שנות ה-80 של המאה הקודמת. המאמר השלישי, מאמרה (המצוין) של אדריאנה קמפ, דן ברפורמות להסדרת מעמדם של ילדי מהגרי העבודה בישראל. בשער זה מתברר כיצד במחוזותינו פועל ההיגיון האתנו-לאומי של האזרחות במפגש עם עקרון זכויות האדם הפוסט-לאומי. בעניין הערבים-הפלסטינים ההיגיון האתנו-לאומי רק מתחזק, והוא ניזון בכל עת מ"האיום הדמוגרפי". לעומת זאת, ביחס למהגרים הלא יהודים מברית-המועצות לשעבר וביחס לילדיהם של מהגרי העבודה נחלש אותו עיקרון, היות ו"האיום הדמוגרפי" המדיר מהקולקטיב את האזרחים הפלסטינים (עד להתחזקות קולות הטרינספר), גם מהווה גורם מרכזי התורם להכלה, ברמה כזו או אחרת, של מהגרים שאינם ערבים.

מאמרם של שוהם מלמד ויהודה שנהב פותח את השער השני, "פרוין וניהול אוכלוסין", ודן במדיניות הפרוין בישראל בין השנים 1950 ל-1966. המאמר השני (המצוין), של סיגל

* החוג למדעי ההתנהגות, תכנית מ.א. בלימודי משפחה, המכללה למנהל

גולדין, בוחן את טכנולוגיות העזר לפיריון, "טכנולוגיות של אושר" בפיה של המחברת. המאמר השלישי, מאמרו של יהודה גודמן, מתמקד בנושא הגיור ובקשר שבין דת ולאום בתהליך ההתאזרחות. במאמרם של מלמד ושנהב הם מערערים על "הממד הלאומי" שבציקרון האתנו-לאומי היהודי. לדידם, ציקרון זה הוא למעשה ציקרון "אתנו-לאומי-עדותי", הנזון מהקונפליקט בין האשכנזים לבין היהודים הערבים, המזרחים. לטענתם, "הציקרון האתנו-לאומי-העדותי" מיסד, באצטלה של לאומיות, את הכפפתם של המזרחים לשליטה האירוצנטרית האשכנזית, ובכלל זה כמובן את נושאי הפיריון. על כן, חוקים "לאומיים" שונים באו למעשה להבטיח את שליטת המדינה האשכנזית על פיריון המזרחים. במאמר הבא, מצביעה גולדין על הדרך שבה הנטיות המקומיות הפרו-נטליסטיות, ביחד עם הנחות ליברליות על "זכויות אנושיות גלובליות" כמו הזכות לאושר באמצעות הורות ומשפחה, מתפעלות את הרגולציה של טכנולוגיות העזר לפיריון ומאפשרות, כזכות אזרחית מוסכמת, את כינונו של "הגוף הפורה", היהודי והערבי כאחד. גודמן מצדו מתאר את תרומת "הציקרון הדמוגרפי" למציאת "פתרונות יצירתיים" להתאזרחות בארץ. הוא בוחן את הדרך שבה המדינה, במסגרת מכוני הגיור ובתי הדין הרבניים, לוקחת על עצמה את נושא גיור אזרחיה, ובכך מפקחת על זהותם. כמו כן הוא מראה כיצד, ברמת המיקרו, שחקנים חברתיים מפרשים את "ההנחיות מלמעלה" וקובעים בפועל את תכניו המעשיים של הגיור, תוך שחזור יום-יומי של "הזהות היהודית ההגמונית".

השער השלישי, "פוליטיקה של זהויות", מציג את המשא ומתן על כינון זהויות בחברה הישראלית בעבר ובהווה. מאמרו של חנן חבר עוקב אחר תהליך התקבלותו בתקופת היישוב של הסופר המזרחי יהודה בורלא לקנון הספרותי העברי-אשכנזי. בעיניו של חבר, בורלא מהווה דוגמה לאופן שבו פעלו ופועלים עד היום שומרי הסף של הקנון הספרותי. אמנם בורלא הצליח לפתח קול ייחודי מזרחי, ואף למקם את עצמו בתווך בין התרבות העברית האשכנזית לבין התרבות המזרחית; אולם הוא עשה זאת כקול "לא מאיים", כמעין "קול מזרחי מנורמל".

בהמשך, יוליה לרנר, לורן ארדריך ותמר רפופורט בוחנות במאמרן כיצד נשים פלסטיניות ומהגרים מחבר העמים הלומדים באוניברסיטה העברית משחזרים ומאתגרים דומיננטיות ושוליות. לדעתן, הפרשנות שהסטודנטים מקנים להימצאותם באוניברסיטה משקפת את "פערי האזרחות" הקיימים בישראל: בעוד המהגרים מחבר העמים מפרשים את לימודיהם כאסטרטגיה של "חלחול" פנימה לתוך הקולקטיב (היהודי) הישראלי, הסטודנטיות הערביות מפרשות את לימודיהן כאסטרטגיה של "התבצרות מבחוץ", דהיינו כהזדמנות להעצמה עצמית אל מול פרקטיקות ההדרה של החברה.

המאמר האחרון, מאמרה של עמליה זיו, דן ב"כביסה שחורה", קבוצת פעולה קווירית, אשר בתחילת שנות האלפיים אתגרה את שיח האזרחות בישראל. כפי שמדגישה זיו, אתגור זה נעשה על בסיס של הזהות, במובן של חיבור בין הדיכוי המגדרי של חברי הקבוצה לבין צורות שונות של דיכוי, בראש ובראשונה דיכוי הפלסטינים. בהתאם לכך, הפרקטיקות האופייניות ל"כביסה שחורה" פרצו את גבולות הזהויות הקבוצתיות ויצרו "ציבוריות-נגד" של קבוצות מוכפפות, תוך העלאת החריגות כערך.

דיון במנגנוני ההכלה

לעומת עוצמתו המאתגרת של הספר, הדיון במנגנוני ההכלה הרצויים משכנע פחות. הסיבה לכך נעוצה בכמה בעיות מתודולוגיות ותיאורטיות, המופיעות בחלקים מסוימים של הספר. במישור המתודולוגי העורכים לא הציגו באופן ברור את הפרמטרים ל"פערי האזרחות", כך שחסרים קריטריונים שיטתיים להבנת היקפם הדינמי. הספר אמנם נפתח בהקדמה המציגה את המודל התיאורטי שעליו הוא מתבסס, אולם לאורכו אין מודל זה מתורגם דיו למושגים אופרציונליים ואין הוא בא לידי ביטוי בחיבור בין השערים השונים ובפרק מסכם, כי כאלה אין בספר. עובדות אלה יוצרות בעיה מסוימת באינטגרציה בין הפרקים וגורמות לכך שלפעמים הדיון בחיבור לקולקטיב הישראלי הולך לאיבוד.

ברמה התיאורטית קיים מדי פעם בלבול בין השיח עצמו לבין "המציאות", כך שהשיח הופך ל"מציאות". דוגמה לכך היא ההנחה החוזרת לא פעם, שלפיה ישראל היא מדינה "פרו-נטליסטית", וכך הייתה גם בעבר. ברמת השיח היא אכן כזו, אם כי בעיקר בעבור היהודים, ולא בעבור ה"אחרים". עם זאת, מעבר לשיח ראוי גם להתייחס למדיניות החברתית ולמשטר הרווחה הנהוגים בה. התייחסות כזו ממחישה שישראל איננה, ואף פעם לא הייתה, מדינה פרו-נטליסטית, וכי תמיד רוב המשפחות "מרובות הילדים" חיו על "קו העוני" או הרבה מתחתיו. למעשה, ללא דיון כולל במדינת הרווחה ובמדיניות חברתית, לא רק שנחשפת תמונה חלקית בלבד של מנגנוני ההדרה וההכלה הפועלים בישראל, אלא שבנוסף, לא מתאפשר דיון ראוי במנגנוני ההכלה היעילים, המקדמים את זכויות האדם ברמה הלאומית או הגלובלית.

בעיה תיאורטית אחרת נוגעת לשימוש הנעשה לפעמים בקטגוריות אנליטיות כקטגוריות א־היסטוריות ומובנות מאליהן. דוגמה לכך הוא השימוש בקטגוריות "מזרחי, אשכנזי, יהודי-ערבי", בעיקר במאמרם של מלמד ושנהב ובמאמרו של חבר. שימוש כזה בקטגוריות אלה מציג תמונה בינארית ופשטנית למדי של המציאות. לעומת זאת, דיון היסטוריו-סוציולוגי בכינון קטגוריות אלה היה מאפשר דיון רחב ומורכב יותר במיסודו של הסדר החברתי אז והיום.

עוד רצוי לציין כי העובדה שאין בספר התייחסות לכינון מוסד המשפחה בישראל, מוסד שבמסגרתו מנגנוני ההדרה מופעלים במלוא עוצמתם, היא בעייתית. בהקשר זה די להזכיר את הפרתן הגסה של זכויות האדם הבסיסיות כמו הזכות להינשא ולהתגרש. דיון בסוגיה זו חסר לא רק מפני שאין דיון באותם מנגנוני הדרה, אלא גם מפני שאין בסיס להצעות מוסדיות אלטרנטיביות, העשויות לקדם את התחברותן של קבוצות שונות לקולקטיב הישראלי.

לבסוף, הערה אחרונה. אני סבורה כי העלאת נושאים כמו דמוגרפיה (אליה זורייק) ופריון (מלמד ושנהב) מבלי לבחון לעומק את הסוגיות האלה גם מפרספקטיבה פמיניסטית היא עניין בעייתי. התוצאה היא כי בנושאים הקשורים לגופן ולמיניותן, מוצגות הנשים במזרח ובמערב כקבוצה אחידה, א־היסטורית, א־פוליטית, פסיבית, המקבלת ללא תגובה ואמירה את תכתיבי קבוצות ההשתייכות שלהן, הלאומיות או העדתיות. מובן שבהקשר כזה הטיעונים המועלים אינם יכולים להיות אלא בעייתיים, כפי שהניתוח של מלמד ושנהב ביחס לחוק גיל הנישואין (1950) אכן ממחיש.

במבט כולל ובאופן דיאלקטי מעלותיו ומגבלותיו של הספר הופכות אותו למעניין ולחשוב. מחד, הספר מצליח להעלות סוגיות מרכזיות מפרספקטיבות לא־הגמוניות; מאידך, הוא משאיר סימני שאלה רבים על מנגנוני ההכלה. דווקא מצב כזה עשוי לתרום לדיון אקדמי וציבורי רחב, שאולי גם יוביל לכינונם של חלק מאותם המנגנונים.

Amir Paz-Fuchs. Welfare to Work: Conditional Rights in Social Policy. Oxford: Oxford University Press. 2008. 226 pages

אברהם דורון*

כל חברה נמדדת לפי טבע הדרישות שהיא מעמידה בפני אנשים החיים בתוכה שנקלעו למצבי מצוקה ונוזקים לקבל סיוע מן הכלל להבטחת קיומם. דרישות אלה מבטאות ברוב המקרים את הגישה של השכבות הדומיננטיות בחברה כלפי קבוצות האוכלוסייה החלשות ביותר. נוסף על כך, הן משקפות את הרעיונות של החברה הנתונה, את ערכיה ואת הגישות הרווחות בה אל האנשים החיים בשוליים של החברה, המוצאים על פי רוב את מחייתם בפלחים הנמוכים של שוק העבודה ונמצאים בסכנה מתמדת להפוך לנוזקים לקבלת סיוע של מערכות שירותי הרווחה.

הספר שלפנינו דן בטבע הדרישות האלה, או אולי, יותר נכון, בשינוי הרדיקלי שחל בהן בשנים האחרונות. לאחר מאבקים חברתיים ופוליטיים, שנמשכו מאז תחילת המאה ה-19, הגיעה בתקופה שלאחר מלחמת עולם השנייה לבשלות מסוימת ההכרה בזכותם של אנשים שנקלעו למצבי מצוקה לקבל סיוע להבטחת קיומם כזכות חברתית. הביטוי המעשי של בשלות זו היה בהכרה במעמדו של אדם כאזרח, לא רק כבעל זכויות אזרחיות ופוליטיות, אלא גם כבעל זכויות חברתיות – social rights, זאת כאשר מעמד האזרחות הוא הבסיס לזכויות אלה. הזכות הזאת הוכרה כזכות חברתית של אזרחות או the social rights of citizenship. פירושה של הזכות הזאת היה הבטחת נגישות סבירה לקבלה של שירות או של גמלאות כספיות בעת הצורך, כדי לספק את צרכיו מבלי שהאדם ייתבע לעשות משהו בתמורה לקבלת סוג הגמלה שהוגדרה כזכות חברתית. הזכות הזאת הוכרה ביסודה כזכות בלתי מותנית, היינו, שהוקנתה לה האיכות של unconditionality.

בעשור האחרון של המאה ה-20 ומאז תחילתה של המאה הנוכחית חל שינוי רדיקלי בהכרה זאת. השינוי העיקרי שהתגבש בתחום זה בא לידי ביטוי באימוץ שלושה רעיונות, שבאו להחליף את מעמד האזרחות כבסיס לזכויות החברתיות. הרעיונות האלה הם: התניה – conditionality, חוזיות – contractualism, ומרווחה לעבודה – welfare to work. הספר של פז-פוקס דן בפירוט, ביסודיות ובאופן מעמיק בשינוי זה, וסוקר ומנתח את המקורות ההיסטוריים, הפוליטיים, המשפטיים והפילוסופיים של רעיונות אלה. הניתוח העיקרי שהמחבר מתמקד בו מתייחס אמנם להתפתחויות בארצות דוברות אנגלית – בבריטניה ובארצות-הברית, אבל אפשר ללמוד ממנו בנקל גזירה שווה על התפתחויות מקבילות בארץ.

מוקד השינוי שבא לביטוי ברעיון ההתניה נועד להחליף את התפיסה של זכות חברתית בלתי מותנית. הנגישות לשירותי הרווחה ולקבלת סיוע, על-פי רעיון ההתניה, מותנית במילוי תנאים מיוחדים, בעיקר התנאי של חובת העבודה. קבלת גמלה משירותי רווחה למיניהם מותנית בכך שאדם חייב לעשות מאמץ כדי להשתלב בעבודה, כל עבודה, או להשתלב בסוגי

* בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים